

URSULA PROKOP

Művészet és esztétika a Wittgenstein-családban

Bár a Wittgensteinek művészeti érdeklődését és alkotótevékenységét általában a bécsi fin de siècle kulturális világa felől szokás értelmezni, megjegyzendő, hogy származásuk szerint németek, Lipcse vidékéről valók. Az eredetileg zsidó származású család a 19. század közepén települt át Ausztriába, s ekkorra már teljesen asszimilálódott. Megfontolt házasságtervezés révén mind szorosabbra fűzték a kapcsolatot a korabeli osztrák gazdasági és tudományos

1. kép

KARL WITTGENSTEIN

Karl Schmutzer és Pierre Stonborough fényképe

elittel, és alig néhány év alatt a bécsi haute bourgeoisie legelső családjai közé emelkedtek, majd meghatározó szerepük lett a monarchia századvégi iparosításában is, kiváltképp a szénbányászat és a kohászat terén. Az igen szerteágazó Wittgenstein-famíliát leginkább Karl Wittgenstein domináns személyisége uralta: Ludwig Wittgenstein édesapja, aki autoriter pater familiasként állt a nyolcgyermekes család élén, mint briliáns vállalkozó s egyszersmind a kultúra és művészvilág szürke eminenciása a századfordulós Bécs legszínesebb alakjai közé tartozott.

Miután tőzsdespekulációi folytán üzleti tevékenységének rossz híre kelt, a családfő visszavonult a gazdasági szférától, s immár, még alkotóereje teljében, a szépművészetek iránti szenvedélyének szentelte idejét. A Wittgenstein-családban hagyományosnak számító zenei vonzódás mellett elsősorban a képzőművészet foglalkoztatta, és hamarost kora egyik legjelentősebb gyűjtőjévé és műpártolójává lett.

Karl Wittgenstein művészi ízlését kezdetben nagyon is konvencionális műelméleti kategóriák és kritériumok jellemezték, ennek megfelelően bécsi városi palotáját is az úgynevezett „Makart-stílusban” rendezte be.¹ Gyűjteménye ez idő tájt javarészt a korban kedvelt szalonfestészet válogatott kollekciója. Az új művé-

¹ Hans Makart (1840–1884), a 19. században ünnepelt osztrák festő; díszes, historista alkotásai döntően befolyásolták a kor köztudását.

2. kép

A VÖRÖS SZALON A WITTGENSTEIN-PALOTÁBAN

anyagi hátteret az 1898-ban Josef Olbrich tervei alapján felépült világhírű Wiener Secession kiállítóházhoz, melynek úttörő építészeti formanyelve a megnyitót követően heves viták sorát váltotta ki az ítések, kultúrpolitikusok és művészetkedvelők körében. Az 1900-as évek elején az egykori nagyiparos, csakúgy mint testvérei és egész szerteágazó rokonsága, több városi lakást és vidéki rezidenciát alakított ki vagy rendeztetett be a Wiener Werkstätte művészeivel, vásárolták a szecessziós festők képeit, és a modern formanyelvet végső soron mindinkább frissen nyert társadalmi rangjuk méltó kifejezőjévé avatták. A leginkább keresett építész-formatervező Josef Hoffmann volt köreikben. Karl Wittgenstein egyik különösen emlékezetes és jelentős műgyűjtői vállalkozása 1902-re esett, amikor megvásárolta Max Klingernek a 14. Szecessziós Tárlaton bemutatott Beethoven-szobrát, mely a romantikus zeneszerzőt antik héroszként láttatta és ilyenén felfogásával komoly megütközést keltett a kortárs akadémikus műkritikában. A vásárlással Karl Wittgenstein biztosította, hogy a modern művészet

szeti irányzatokat feltehetően legidősebb leánya, Hermine közvetítésével ismerte meg, aki maga is lelkes amatőr festő volt. Az édesapa hamarosan már a Wiener Secession és a Wiener Werkstätte alkotóegyletek köré szerveződő bécsi modernitás egyik legodaadóbb támogatójának számított.

Az elkövetkező években Karl Wittgenstein gyakran bízott meg művészeket, Gustav Klimt vagy Josef Hoffmann egyaránt dolgoztak megrendelésére.

Döntően ő biztosította az

3. kép

A WITTGENSTEIN-TESTVÉREK 1896 KÖRÜL
(balról jobbra a hátsó sorban: Margaret, Helene és Hermine,
az első sorban: Paul és Ludwig)
Pierre Stonborough fényképe

4. kép

MARGARET STONBOROUGH-WITTGENSTEIN
Gustav Klimt festménye, 1905 körül
Neue Pinakothek, München

szimbólumértékű alkotása tartósan Bécsben maradasson. A szobrot a Wittgenstein-palotában helyezték el, ahol hosszú ideig előkelő helyen állt. Az új művészettel együttlélegző és olykor radikális esztétikai kérdésfelvetésektől áthatott hétköznapi miliő minden bizonnyal a család felnövekvő gyermekeire sem maradt hatástalan, akik mindnyájan már ifjan élénken részt vettek a kortárs kulturális életben és gyakorta maguk is kísérleteztek alkotással.

Margaret, a legfiatalabb leánygyermek házassága az amerikai Jerome Stonborough-val 1904-ben a család bőkezű műpártolói ténykedésének egyik csúcspontjává lett.² Karl Wittgenstein lenyűgöző, egészalakos portrét rendelt lányáról Gustav Klimtnél, a nagyszámú rokonság pedig elhalmozta megrendeléseivel a Wiener Werkstätte alkotóművészeit, akik hónapokon át munkálkodtak a különféle nászajándékok méltó kivitelezésén.

Josef Hoffmann és munkatársai az ara leendő berlini lakásának berendezésére kaptak megbízást. A „Stonborough-lakás” a Wiener Werkstätte egyik legcsodálatraméltóbb ösztönművészeti alkotása, a világ minden tájára szétszóródott bútorok és berendezési tárgyak mára már műkereskedők irigyelt kincsei vagy múzeumok, kiállítások büszkeségei.

Az ifjú asszonyt új lakhelyén köszöntő első látogatók egyike legkisebb öccse, az akkoriban még a linzi

reáliskolában tanuló Ludwig Wittgenstein volt, aki rövid időre felkereste nővérét Berlinben. Feltételezhető, hogy beszélgetéseik során érintették a lakáskultúra és a művészi esztétikum kérdéskörét is.³

Ezután átmenetileg elváltak útjaik. Ludwig visszatért Linzbe, befejezte a középiskolát, majd Berlinben és Manchesterben gépgyártás-technológiát hallgatott, míg Margaret családi körülményei folytán nyugtalan vándoréletet élt. Döntő változást a gyerekek életében Karl Wittgenstein 1913-ban bekövetkezett halála hozott: az atyai szigor alól felszabadult ifjú generáció új utakat kezdett járni és frissen elnyert függetlenségét mindenekelőtt azzal fejezte ki, hogy egyöntetűen elutasított szinte mindent, amit a karakteres édesapa valaha is pártolt. A bécsi Alleegassén álló városi palotát és a neuwaldegi nyári lakot legidősebb nővérük, Hermine vezette, aki már az első világháború alatt felújította mindkét családi rezidenciát, hogy kiűzze onnan, ahogyan egy Ludwighoz írt levelében fogalmazott, a „pöffeszkedő, riasztó

² Karl Wittgensteinnek nyolc gyermeke volt, öt fiú és három lány. Margaret, a legfiatalabb leány, 1882-ben született. 1887-ben Paul (a későbbi zongoraművész), majd 1889-ben Ludwig követte.

³ Vö. Ursula Prokop: *Margaret Stonborough-Wittgenstein*, Wien et al., 2003, 55. o. skk.

koboldot”.⁴ Ludwig javaslatára, aki nővérei szemében ez idő tájt mind nagyobb tekintélyre tett szert, Hermine a munkával Paul Engelmann építész bízta meg. Engelmann Adolf Loos tanítványa és rövid ideig Karl Kraus *Fáklya* című folyóiratának munkatársa is volt. Ludwig Wittgenstein olmtüzi tüzértiszti kiképzése alatt ismerkedett meg vele.

Ludwig, csakúgy mint nővérei, már korábban felfigyelt Adolf Loos munkásságára: kiváltképp az épületdekoráció merev

elutasítása foglalkoztatta, ami éles ellentétben állt a Wiener Werkstätte és Josef Hoffmann esztéticizmusával. A Wittgenstein-családban mind Loos, mind pedig az őt közírói oldalról nagy erővel támogató Karl Kraus írásait szorgosan olvasták és rendszeresen taglalták.⁵ Ludwig Wittgensteint olyannyira lenyűgözte Loos építészete, hogy atyai örökségéből más művészek mellett neki is nagyvonalú anyagi támogatást juttatott. Személyesen is találkozott, de viszonyuk, az osztatlan szakmai elismerés ellenére, nem volt súrlódásmentes. Mindazonáltal, Wittgenstein később is mindig azok közt említette az építész, akik mély hatást gyakoroltak rá. A harmincas évek végén Cambridge-ben tartott esztétikai előadásai hosszú passzusokon át valóban Loos szövegeire és elméleti megfontolásaira építenek.⁶

Ludwig Wittgenstein és Adolf Loos némiképp visszás kapcsolata egyúttal magyarázatul szolgálhat rá, hogy Ludwig, amikor a családi rezidenciák átépítését elhatározták, miért Engelmann, a tanítványt ajánlotta Herminének, s nem pedig Loost, a mestert. Ez a választás biztosíthatta, hogy a szülői palota átalakítása a loosi építőművészet szellemében történik majd, de az önféjú Loos személyes közreműködése nélkül. Az édesapa halálával szükségessé lett új családi sírbolt megtervezésével Ludwig Wittgenstein ismét csak nem Adolf Loost, hanem a mára már teljesen elfeledett, akkortájt azonban a legprogresszívabb bécsi építészek közé tartozó Robert Örleyt bízta meg.

5. kép

MARGARET STONBOROUGH LAKÁSA BERLINBEN, 1905 KÖRÜL
forrás: *Deutsche Kunst und Dekoration*, 1906

⁴ Hermine Wittgenstein levele Ludwig Wittgensteinhez, Österreichische Nationalbibliothek, 1275/33–16.

⁵ A Wittgenstein-testvérek intenzív érdeklődése a kortárs építészeti iránt számos levéllel és naplóbemjegyzéssel alátámasztható, szemléletük fejlődése nyomon követhető.

⁶ Vö. Yorick Smithies, Rush Rees (szerk.): *Ludwig Wittgenstein. Vorlesungen und Gespräche über Ästhetik, Psychoanalyse und religiösen Glauben*, Frankfurt am Main, 2000, 16. o. sk.

Margaret Stonborough egyik naplóbejegyzése szerint ugyanakkor a legifjabb Wittgenstein maga is tevékenyen részt vett a koncepció kialakításában, és Örleyt tulajdonképpen csak azért alkalmazta, hogy valakivel megvalósíttassa a saját elképzeléseit.⁷ A rövidke életrajzi adalék arról vall, hogy Ludwig Wittgenstein már évekkal a bécsi „Wittgenstein-ház” megépülte előtt is próbát tett a tervezőépítészettel.⁸ A Bécsi Központi Temetőben felállított síremlék családi konfliktus forrása lett: a színjózan formavilág és a legcsekélyebb ornamens-től is ment síkok élesen provokálták a kor közízlését. Leghevesebben az építészeti és esztétikai kérdésekben hasonlóképp tájékozott Margaret tiltakozott, és a rá jellemző lendületes stílusban nyilvános illemhelyhez hasonlította az emlékművet. Ludwiggal ellentétben ez idő tájt őt még nem érintette meg Loos eszmevilága, inkább a fényűző, arisztokratikus modort kedvelte, és szemléletét önálló koncepciókban is megfogalmazta.

Az édesapa halála ugyanis Margaret előtt is új perspektívákat nyitott. Örökrészével megkapta a család egykori felső-ausztriai földesúri rezidenciáját Gmundenben, amit valaha még a Habsburgok laktak. A 19. század hatvanas éveiben épült uradalmi „Toscana villa” átalakításakor Margaret a saját útját járta: Adolf Loos purizmusával gyökeresen ellentétes szellemiségű reprezentatív kastély lebegett a szeme előtt, és az épület újragondolásában maga is tevékenyen részt kívánt venni.

A munkára Otto Wagner tanítványát, Rudolf Perco fiatal építész hívta meg, akinek feladata szerint a megbízó igen pontos elképzeléseit kellett szakszerűen átültetnie tervrajzokba. Az épület Margaret Stonborough elgondolásainak megfelelően valóban kívül-belül megújult, de a munkálatok az első világháború kitörése miatt egészen a húszas évekig elhúzódtak. Néhány sajátos belsőépítészeti megoldás, mint például az antik oszlopokat mintázó fűtőtestek, azért is figyelemre méltók, mert olykor hasonló ötletek köszönnek vissza, ha némileg módosult formában is, az évekkel később megépült bécsi „Wittgenstein-házban” is, ami sejteni engedi, hogy az épület szokatlan megoldásainak egy részét Margaret elképzelései inspirálták.⁹ Bizonyos mindenesetre, hogy Ludwig számos nyári látogatást tett Gmundenben, s így jól ismerte Margaret szemléletét.

6. kép

A WITTGENSTEIN-CSALÁD SÍREMLÉKE A BÉCSI KÖZPONTI TEMETŐBEN
Ursula Prokop fényképe

⁷ Margaret Stonborough 1917. december 15-re datált naplóbejegyzése, Pierre Stonborough gyűjteménye, Bécs.

⁸ A kérdésre, hogy Ludwig Wittgenstein hasonlóképp részt vett-e annak a kis házikónak a tervezésében is, amelyet szintén ez idő tájt Norvégiában építtetett magának, e helyütt nem térünk ki.

⁹ Vö. Ursula Prokop: *Rudolf Perco*, Wien, 2001, 90. o. skk.

Az Egyesült Államok 1917-es hadba lépése után Margaret Stonborough, minthogy amerikai férje „ellenséges idegen” volt, elhagyni kényszerült Ausztriát. A család néhány évet Svájcban és az Egyesült Államokban töltött. Margaret a húszas évek elején tért csak vissza Bécsbe, és a belvárosi barokk „Schönborn palotában” bérelt lakást, ami igen beszédesen jellemzi ekkori esztétikai értékrendjét. 1925-ben két árva kamaszfiút vett magához, s a saját fiaival kiegészült duhaj gyereksereg immár nem férhetett meg a komor barokk falak közt. Margaret tehát fontolgatni kezdte egy modern városi rezidencia megépíttetését. Hermine nővéréhez írt egyik levele szerint a terv 1925 nyarán fogantatott.¹⁰

Ludwig Wittgenstein, aki tanári munkájával a húszas évek közepére mind mélyebb válságba jutott, ez idő tájt sokat betegeskedett és gyakorta nővérénel kúraltatta magát a Schönborn palotában, aki minden bizonnyal kezdetektől fogva beavatta az új Wittgenstein-rezidenciát illető terveibe. Margaret, nyilvánvalóan öccse javallatára, amiként annak idején Hermine nővérük is, Adolf Loos tanítványát, az időközben szinte házi építészüké lett Paul Engelmannt bízta meg az első koncepcióvázlatok kidolgozásával. A Margaret Stonborough által elképzelt park ölelte városi villa még döntően a 19. század építészeti hagyományában állt, a szülői palota szellemét idézte, és számos ponton messzemenően elmaradt a kortárs építészet aktuális kérdésfelvetései mögött. Engelmann, megbízója igen aktív közreműködése mellett, kétségei ellenére tervek sorát készítette el az elkövetkező hónapokban.¹¹ Mindazonáltal, e korai tervrajzolás meglehetősen szokatlannak mondható, tekintve, hogy 1925 végén a kiválasztandó telek kérdése még teljesen nyitott volt. Margaret Stonborough, aki eredetileg a szülői házzal szomszédos szabad területet szeretne volna megszerezni az Alleegassén, végeláthatatlan és terméketlen tárgyalásokba bonyolódott Marie Therese főhercegnővel, Ferenc József császár sógornőjével, akié a telek volt.

7. kép

A VILLA TOSCANA GMUNDENBEN
Ursula Prokop fényképe

¹⁰ Margaret Stonborough levele Hermine Wittgensteinhez, 1925. 7. 17., Pierre Stonborough gyűjteménye, Bécs.

¹¹ A rajzok fennmaradtak Engelmann vázlatfüzetében, amit az építész később karácsonyra megbízójának ajándékozott. Vö. Paul Wijdeveld: *Ludwig Wittgenstein, Architect*, Amsterdam, 1994.

8. kép

A BÉCSI WITTGENSTEIN-HÁZ (PALAIS STONBOROUGH)
3. KERÜLET, KUNDMANNGASSE
Moritz Nähr fényképe

Mikor Ludwig Wittgenstein tanári pályafutása 1926 nyarán végképp botrányba fűlt és lezárult, örömmel vette a lehetőséget, hogy immár hivatalosan is mint „építész” segítse nővérét leendő háza megtervezésénél, aki 1926 júniusában lelkes levélben számolt be fiának a döntésről.¹² Ludwig sokkal érzékenyebben fel tudta fejteni nővére elgondolásait, mint korábban Engelmann. Örökségéről lemondott, tanárként pedig csődöt mondott, pillanatnyilag jövedelme sem

volt, és a szakmai kudarc mindinkább személyes válsággá mélyült – az új intellektuális kihívás egyszerre kínálta a szabadulást borús lelkiállapotaitól és szorult anyagi helyzetéből. Margaret említett levelében arra is kitér, hogy öccsének honoráriumot fizet, a maga részéről pedig tájékozódott Adolf Loos építészeti elméleti írásaiban és hajlandó elfogadni azok szemléletét. A matematika és az építészet iránti közös rajongás úgyszintén összekötötte a két testvért. Margaret Stonborough kora ifjúsága óta művelte mindkét diszciplinát, s a zürichi és párizsi egyetemen rövid ideig hallgatott is matematikát és fizikát, jóllehet nőként ez irányú érdeklődése generációjában szinte példa nélküli.¹³

Wittgenstein átdolgozta Engelmann terveit, és igen fáradságos munkával végül összhangba tudta hozni az elűtő elképzeléseket és megtalálta a harmonikus arányokat. Miután Margaret tárgyalásai a főhercegnővel végképp zátonyra futottak, 1926 őszén egy 3. kerületi telek megvásárlása mellett döntött a Kundmanngassén, ami pompás ősfás kertjével megfelelt eredeti elképzelésének. Wittgenstein talán már a telekválasztásnál is szolgálhatott tanáccsal, mert a tanítóképző intézet, ahol korábban képesítését szerezte, a közelben volt, s így jól ismerte a környéket. Az építkezést mihamarabb el kívánták kezdeni, ezért a birtokba lépés után immár egy építőmérnököt is be kellett vonni a munkába, aki a hivatalos szabványoknak megfelelő terveket tudott rajzolni, minthogy sem Wittgenstein, sem Engelmann nem volt járatos e téren.

A szerkesztési és számítási feladatokat feltehetőleg Engelmann javaslatára Jacques Groag fiatal építésztechnikusra bízták. Groag Engelmann barátja és távoli rokona volt, és hozzá hasonlóan ő is az olműtzi német zsidó értelmiségből származott el a fővárosba. Wittgenstein már az első világháború alatt ismeretségbe került az olműtzi körrel, ami éppúgy motiválhatta

¹² Margaret Stonborough levele Thomas fiához, 1926. 6. 8., Pierre Stonborough gyűjteménye, Bécs.

¹³ Vö. Ursula Prokop, 3. jegyz.

választását, mint az a körülmény, hogy Groag korábban szintén Adolf Loos keze alatt tanult. A mára méltatlanul elfeledett, valójában nagyon is figyelemre méltó építész ez idő tájt még pályája elején járt.¹⁴ Amikor a megbízást nyerte, az Adolf Loos tervezte bécsi „Moller villa” kivitelezésénél dolgozott építési felügyelőként, de valószínűsíthető, hogy a tervezésbe is belefolyt, mert a Párizsban tartózkodó Loos nem küldte el időben a szükséges rajzokat.¹⁵

Ugyanekkor valósult meg első saját alkotása, a „Groag villa” Olmützbén. A három épület számos rokon vonást mutat, s eltérő mértékben tükrözik Adolf Loos szellemiségét. A fiatal építész idegileg nagyon megterhelte a három párhuzamos munka, és újra meg újra súlyos vi-tákba keveredett az önféjú Wittgensteinnel, aki nem tágitott nehézkes, drága technológiát igénylő ötleteitől.¹⁶ Az építkezés költségei aztán valóban komoly terhet róttak Margaret Stonborough-ra.

A nehézségek ellenére a „Wittgenstein-ház” 1928 végére olyan készülségi szintre jutott, hogy Margaret Stonborough immár be tudott költözni, és megrendezhette a házatát, mely-re a kivitelező munkások és mesteremberek mellett Ludwig Wittgenstein baráti köre is hivatalos volt.

Ez idő tájt szövődött Wittgenstein bonyolult „viszonya” Marguerite Respingerrel. Az ifjú svájci hölgy Margaret Stonborough különös pártfogásának örvendett. Sok évvel később papír-ra vetett visszaemlékezései fontos források Wittgenstein hétköznapijait illetően: például, hogy előszeretettel nézett vadnyugati filmeket.¹⁷ Erre az időre tehetők Wittgenstein kisplasz-tikai kísérletei is: többek közt az a női fej, amelyet sokáig tévesen Marguerite Respinger port-réjának tartottak, s amely formanyelvében barátja, Michael Drobil szobrász hatását mutatja.¹⁸

A kisebb kiegészítések, különféle igazítások még egy további évet vettek igénybe, míg a „Wittgenstein-ház” véglegesen elkészült. Ezért a munkáért már Jacques Groag felelt, mert Wittgenstein 1929 elején visszatért Cambridge-be. Margaret Stonborough régi stílbutorokkal rendezte be a termeket, amelyeket az évek során szinte megszállott gyűjtőként összevásárolt temérdek műkincse díszített. Az eredeti elképzelés szerint a berendezés egy részét ugyan-csak Wittgenstein tervezte volna.¹⁹ Rajzai alapján Margaret el is készítette egy fotel minta-példányát, melynek, ismerve öccse mély vonzalmát az abszolútum iránt, a *Kat exochen fotel*, azaz „Tulajdonképpeni fotel” címet adta.²⁰ Ebben az összefüggésben felmerül a kérdés, hogy Wittgenstein a házat ténylegesen „néma architektúrának” szánta-e, ami tudatosan ellenpon-tozza Margaret buján áradó ingóságainak harsány pompáját, ahogyan a legtöbb értelmező gondolja, vagy pedig Gesamtkunstwerket akart alkotni.

¹⁴ Vö. Ursula Prokop: *Jacques und Jacqueline Groag, zwei vergessene Künstler der Wiener Moderne*, Wien et al., 2005.

¹⁵ A Villa Moller Bécs 18. kerületében áll, a Starkfriedgasse 19. szám alatt.

¹⁶ Vö. Jacque Groag levele Emo fivéréhez, datálatlan (feltehetőleg 1926–1927 körül), Dr. Willi Groag† gyűjteménye, Maanit, Izrael.

¹⁷ Marguerite Sjögren: *Granny et son temps*, Neuchâtel, 1982.

¹⁸ Michael Drobil (1877–1957), osztrák szobrász, Wittgenstein olasz hadifogsága alatt ismerte meg.

¹⁹ Margaret Stonborough levele Ludwig Wittgensteinhez, datálatlan (feltehetőleg 1929 körül): „Ha pénz-keresetre vágnál, akkor rajzolj a házba bútorokat. Az egész ház kiált a tisztas bútorok után.”, Pierre Stonborough gyűjteménye, Bécs.

²⁰ Vö. Margaret Stonborough levele Thomas fiához, 1928. 12. 2., Pierre Stonborough gyűjteménye, Bécs.

Mikor az 1929 novemberében összeomló tőzsde magával rántotta a Stonborough-vagyon jelentős részét és betemetett minden reményteli befektetési lehetőséget, Margaret futólag fontolóra vette, hogy eladja az igen költséges fenntartású házat, Ludwig azonban lebeszélte a tervről, s nővére hamarosan újra régi fényűző életét élte, bár azt valójában már nem engedhette volna meg magának. Szalonja az elkövetkező néhány évre Bécs egyik szellemi központjává lett: arisztokraták, politikusok, művészek, tudósok, értelmiségiek látogatták. Koncertestélyei legendások voltak. A színes összejöveteleknek a nemzetiszocialisták hatalomátvétele vetett véget 1938-ban. Az amerikai állampolgárságú Margaret Stonborough immár másodszor kényszerült elhagyni hazáját, s a háború alatt New Yorkban élt.

A negyvenes évek végén Ausztriába visszatérő Margaret hétköznapi szűkösebb anyagi lehetőségei és előrehaladottabb kora okán már csak halvány visszfényt mutatták a hajdani nagyvilági pompának. A nemzetiszocialisták által lefoglalt és a legkülönbözőbb célok szerint újra meg újra átalakított kundmanngassei „Wittgenstein-ház” jelentős károkat szenvedett, és helyreállítása csaknem meghaladta Margaret Stonborough erejét. Mégis ez lett otthona az utolsó években, és feltehető, hogy a háború után családját Bécsben többször meglátogató Ludwig Wittgenstein is felkereshette még az épületet, melynek tervezése egykor oly mély krízisből segítette ki és pályát szabott későbbi munkái felé.

Fordította: HORVÁTH ANDRÁS

